

Література

- Кремень, В. Г. (2020). *Освіта і наука в Україні: Інноваційні аспекти розвитку*. Грамота.
- Максименко, С. Д. (2007). *Психологія особистості*. КММ.
- Пехота, О. М., Кіктенко, А. З., & Любарська, О. М. (уклад.) (2015). *Освітні технології: навчально-методичний посібник*. А.С.К.
- Ничкало, Н.Г. (ред.). (2012). *Розвиток педагогічної майстерності викладача вищого навчального закладу непедагогічного профілю в умовах інформаційно-технологічного суспільства: монографія*. Педагогічна думка.
- Моляко, В.О. (ред.). (2024). *Функціонування творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності: монографія*. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.
- Guilford, J. P. (1967). *The nature of human intelligence*. McGraw-Hill.
- Torrance, E. P. (1962). *Guiding creative talent*. Prentice-Hall.

Єршов М.-О.В.,

доктор філософії, докторант Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України
<https://orcid.org/0000-0002-6839-622X>

СОЦІОГУМАНІТАРНА ОСВІТА Й АКАДЕМІЧНА СВОБОДА В УКРАЇНІ

В умовах соціально-економічної й геополітичної нестабільності зростає актуальність розвитку у всіх суб'єктів освітнього процесу компетентностей (світоглядної, етичної, культурної, правової, соціальної) і наскрізних умінь (критичне мислення, здатність до аналітики, міждисциплінарна гнучкість, толерантність, медіаграмотність, етична відповідальність, громадянська активність, здатність діяти автономно в освітньому та науковому середовищі тощо), які впливають на здатність особистості ефективно користуватися законодавчо наданою свободою вибору, зокрема – академічною свободою (свободою викладання, навчання, дослідження, вираження думок, інституційною автотомією).

Ці компетентності формуються на основі інтеграції знань з гуманітарних (філософія, педагогіка, мова, культура) та суспільних (історія, соціологія, політологія, демографія, економіка тощо) наук. Очевидно, що рівень їх сформованості у випускників і педагогів визначає здатність продуктивно використовувати

академічну свободу для особистісного і професійного розвитку, зміцнення іміджу вітчизняної освіти й науки. Тобто, чим краще розвинені ці компетентності у суб'єктів освітнього процесу, тим глибше вони розумітимуть значення соціогуманітарної освіти, більше приділятимуть їй уваги і тим ефективніше вона відповідатиме на виклики сучасності. Наявність цих причинно-наслідкових зв'язків актуалізує потребу визначення характеру зв'язків між станом соціогуманітарної освіти та рівнем розвитку академічної свободи.

В Україні задекларовано право на свободу вибору і, зокрема, на академічну свободу (Конституція України (ст.23), Закон України «Про освіту» (ст. 5, 6, 12), Закон України «Про вищу освіту» (ст.1, 29) тощо). Водночас механізми забезпечення цієї свободи досі залишаються дискусійними (Заєць, 2023, с. 34). Крім того, у закладах освіти триває постійне скорочення часу на вивчення дисциплін соціогуманітарного циклу. Документальною підставою для зниження статусу дисциплін гуманітарного блоку в структурі вищої освіти став наказ МОН України «Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента» (2009). Ним було встановлено, що гуманітарні дисципліни можуть вивчатися за вибором, а не як обов'язкові. Це створило умови для скорочення обсягу їх вивчення у багатьох освітніх програмах.

Інститут стратегічних досліджень ще в 2017 р. засвідчив наявність в українській освіті негативної тенденції звуження ролі суспільствознавчих дисциплін, що стала на заваді формування загальноукраїнської ідентичності українців і в умовах гібридної війни спричинила виникнення загроз для національної безпеки України. У висновках йшлося про нагальність якісного оновлення системи викладання предметів гуманітарного циклу на всіх освітніх рівнях та недопущення скорочення їх обсягів (Суспільні науки в контексті модернізації освітньої системи в Україні: аналітична записка, 2017). Попри це, маргіналізацію в Україні соціогуманітарної освіти не було зупинено, що позначилося на формуванні тих компетентностей, які впливають на індекс академічної свободи.

За даними Academic Freedom Index (AFI) у 2023 р. академічна свобода перебуває у стагнації у 152 країнах (50% населення світу) (Kinzelbach, Lindberg, Lott, & Spannagel, 2023, с. 1). Експерти AFI роблять висновок про те, що індекс академічної свободи знижується навіть у демократичних країнах, якщо в них з'являються ознаки автократизації, що призводить до ідеологізації змісту соціогуманітарної освіти і знижує критичне мислення громадян. За останні десять років індекс академічної свободи в Україні також значно знизився (Kinzelbach, Lindberg, Lott, & Spannagel, 2023, с. 2-3). Це можна пояснити посиленням централізації влади в умовах воєнного стану. Проте існують і інші причини цього явища: наявність у багатьох українців синдрому постколоніальної свідомості, що впливає на розуміння сутності поняття «гідність індивіда» та його готовність користуватися наданою академічною свободою (Савчин, 2019, с. 6-7, 13); незадовільний стан досліджень сутності і цінності академічної свободи в українській науковій думці (Melnyschuk, 2020), невизначеність приватноправових меж права на свободу й автономію у сфері освіти, наявність колізії між інституційною свободою і свободою індивіда, що виражається через конфронтацію індивідуального й колективного інтересів (Давидова, 2018, с. 21), відсутність узагальнень зарубіжного і вітчизняного досвіду оцінювання академічної свободи у світі та в Україні, відсутність спільних підходів до вимірювання ступеню академічної свободи (Заєць, 2023, с. 35).

Освітня практика також доводить існування в Україні проблем щодо фактичної реалізації юридичного права на академічну свободу. У *шкільній освіті* свобода вибору реалізується через варіативну складову навчальних планів, але часто обмежується браком ресурсів, кваліфікованих кадрів або адміністративною інерцією. У *вищій освіті* студенти мають право обирати дисципліни, викладачів, теми досліджень, однак рівень реалізації академічної свободи залежить від внутрішньої політики ЗВО, що не завжди забезпечує умови для реалізації цього права. Педагоги мають право вибирати форми й методи викладання, але на практиці не завжди готові користуватися цим правом через консервативність досвіду,

фінансову невмотивованість, опір бюрократичної системи управління. *Науковці* офіційно наділені свободою наукових досліджень, однак також мають низку проблем, що обмежують цю свободу (втручання державних або корпоративних структур у вибір тематики наукових досліджень; надмірна бюрократизація оформлення грантів і звітності; фінансова неспроможність реалізовувати академічну мобільність; формалізм наукових атестацій, що стимулює кількість, а не якість публікацій; гіперболізація вагомості наукометричних баз Scopus та Web of Science для отримання наукових ступенів і звань, що посилює корупційну складову публікаційної активності; відмова від публікації критичних або чутливих тем через страх втрати посад, фінансування, репутації тощо).

В Україні бракує інструментів для комплексного аналізу як рівня академічної свободи, так і якості соціогуманітарної освіти. Вітчизняні науковці наголошують на необхідності забезпечення системного вимірювання рівня академічної свободи та її компонентів у закладах освіти України (Заєць, 2023, с.40), застосування міждисциплінарного підходу до розроблення методик моніторингу стану академічної свободи (Савчин, 2019). Певна увага приділяється в Україні й розробленню механізмів моніторингу якості освіти (<https://surl.li/dvnnyf>), проте вони не адаптовані до вимірювання якості соціогуманітарної освіти.

Уявлення про стан академічної свободи у *закладах загальної середньої освіти* допомагають сформулювати висновки моніторингових досліджень з аналізу результатів ключової реформи освітньої галузі – Нової Української Школи (далі – НУШ) (Результати моніторингових досліджень, 2020). Їх метою було виявлення готовності педагогічних працівників і керівників закладів освіти до впровадження реформи, важливими умовами ефективності якої визнавалася автономія закладу освіти зі сприятливим освітнім середовищем та автономія вмотивованого вчителя. Моніторинг виявив низку проблем, що свідчать про значні складнощі суб'єктів освітнього процесу в користуванні наданою їм академічною свободою. Наприклад, майже 55% педагогів (від 26086 опитаних осіб) не відчують свободи в освітньому процесі,

визнаючи, що адміністрація контролює дотримання ними принципів НУШ, що суперечить принципам партнерства й автономії вчителя (Дослідження щодо готовності педагогічних працівників до реалізації Концепції Нової української школи: аналітичний звіт, 2020, с. 14). Попри те, що 85,5% вчителів визнають важливість місії формування критичного мислення учнів, лише 53,3% з них висловили впевненість у спроможності досягати цього на практиці (Дослідження щодо готовності педагогічних працівників до реалізації Концепції Нової української школи: аналітичний звіт, 2020, с. 15). Лише 0,3% опитаних учителів користуються самостійно створеними освітніми програмами (Загальнодержавне моніторингове дослідження впровадження реформи НУШ: аналітична довідка, 2020, с. 52). Тобто, переважна більшість педагогів не готові до самостійного педагогічного пошуку і здебільшого працюють лише за типовими програмами, використовуючи традиційні форми й методи роботи. Отже, надання права на академічну свободу не спричинило інноваційного педагогічного прориву, оскільки здатність користуватися свободою педагогічного вибору потребує не лише юридичного «права», але й внутрішньої свободи педагога. За висновками Інституту освітньої аналітики (2020), середньостатистичний учитель – це особа віком від 41 до 50 років (Дослідження щодо готовності педагогічних працівників до реалізації Концепції Нової української школи: аналітичний звіт, 2020, с. 38), директор школи – 51-60 років (Дослідження щодо потреб опорних закладів освіти: оперативна інформація, 2020, с. 31). Тобто більшість педагогічних працівників і керівників закладів освіти – є вихованцями радянської освітньої системи, що впроваджувала культ знань і вторинність особистісної свободи. З огляду на це, важливо було забезпечити таку соціогуманітарну підготовку педагогів для роботи в закладах освіти усіх рівнів, яка б відповідала потребам часу. Ще у 2017 р. Національний інститут стратегічних досліджень наголошував на необхідності посилення ролі і значення суспільствознавчих дисциплін в освітньому процесі, підкреслював важливість вдосконалення програм професійної підготовки та перепідготовки викладачів

суспільствознавчих дисциплін для забезпечення високого рівня затребуваних часом навичок (Лозовий, 2017). Однак в Україні і досі триває маргіналізація соціогуманітарної освіти – поступове зниження статусу, престижу, ресурсного забезпечення та суспільної значущості дисциплін соціогуманітарного циклу в освітньому процесі, що проявляється через скорочення навчальних годин, зменшення фінансування, зниження мотивації витратити ресурси на здобуття соціогуманітарних знань, витіснення соціогуманітарної складової на периферію державної освітньої політики на користь STEM-напрямів або професійно-технічного спрямування. Це продовжує провокувати відтік педагогічних кадрів із системи освіти. Молодь не хоче працювати в системі освіти через низьку неринкову зарплату, відсутність ефективного менторства на першому робочому місці, адміністративну бюрократію, швидке виснаження від надмірної відповідальності, психічного й фізичного навантаження (<https://surl.li/xyixef>).

Отже, зниження рівня академічної свободи в Україні фіксується на тлі посилення маргіналізації соціогуманітарної освіти. Це може бути свідченням їх рекурсивної взаємозалежності: якість соціогуманітарної освіти впливає на стан академічної свободи, а рівень академічної свободи – на умови розвитку соціогуманітарної освіти. Якість соціогуманітарної освіти формує середовище, де академічна свобода реалізується. Академічна свобода, своєю чергою, дозволяє розвивати зміст, методики та етику соціогуманітарної освіти. Таким чином, соціогуманітарна освіта й академічна свобода утворюють систему, в якій кожен елемент є водночас умовою і наслідком іншого. Цей зв'язок є динамічним і самопідсилювальним, а в разі деградації одного з елементів – самозгубним. Їхній баланс визначає інтелектуальну стійкість освітнього простору та здатність суспільства до критичного саморефлексивного розвитку, особливо необхідного для функціонування в умовах гібридних і збройних війн.

Література

Kinzelbach, K., Lindberg, S. I., Lott, L., & Spannagel, J. (2023). Academic Freedom Index Update 2023. V-Dem Institute, University of Gothenburg. <file:///C:/Users/Deluxe/Downloads/Update-2023.pdf>

- Melnychuk, O. F.(2020). Academic freedom: doctrinal and legislative scopes. *Yearly journal of scientific articles Almanac of law*, 11, 63–69. <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2020-11-11>
- Давидова, Н. (2018). Академічна свобода та автономія закладу освіти: межі здійснення. *Підприємництво, господарство і право*, 6, 21-24. <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/6/5.pdf>
- Дослідження щодо готовності педагогічних працівників до реалізації Концепції Нової української школи: аналітичний звіт. (2020). Інститут освітньої аналітики. Міністерство освіти і науки України. https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/13.-Teachers_Report_2020.pdf
- Дослідження щодо потреб опорних закладів освіти: оперативна інформація (2020). Міністерство освіти і науки України. Інститут освітньої аналітики. https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/Operational_information_Research_on_the_hub_schools-needs_2020.pdf.
- Загальнодержавне моніторингове дослідження впровадження реформи НУШ: аналітична довідка, (2020). Міністерство освіти і науки України. Інститут освітньої аналітики. https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/Uprovadzhennya-NUSH_2020.pdf
- Заєць, С.В. (2023). Академічна свобода в університетах України: стан та шляхи зміцнення. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: педагогіка*, 1, 33-41. <https://doi.org/10.54929/pmtp-2023-1-02-03>
- Лозовий, В.С. (2017, 26 листопада). Суспільні науки в контексті модернізації освітньої системи в Україні. *Національний інститут стратегічних досліджень*. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/suspilni-nauki-v-konteksti-modernizacii-osvitnoi-sistemi-v>
- Наказ МОН України «Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента» (2009, 09 липня). Освіта.UA. https://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/4283/
- Результати моніторингових досліджень (2020). Міністерство освіти і науки України. Інститут освітньої аналітики. <https://iea.gov.ua/naukovo-analitichna-diyalnist/analitika/rezultati-monitoringovih-doslidzhen/>
- Савчин, М. В. (2019). Академічна свобода та право індивіда на розвиток (про формування світу ідей та обмін ними). *Університетські наукові записки*, 69-70, 6-26. file:///C:/Users/Deluxe/Downloads/Unzap_2019_1-2_3.pdf
- Суспільні науки в контексті модернізації освітньої системи в Україні: аналітична записка (2017, 26 листопада). Національний інститут стратегічних досліджень. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/suspilni-nauki-v-konteksti-modernizacii-osvitnoi-sistemi-v>